

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

Здійснено аналіз змін у змісті, дієвості й спрямованості виховного ідеалу українського духовенства в перехідні епохи життя українського народу, що є результатом незворотних змін у системі життєвих орієнтирів суспільства, дегероїзації традиційного канону його референтних постатей, випробування міцності закріплених у свідомості громадян виховних ідеалів, життєвих переконань і принципів. Показано три основні періоди діяльності українського духовенства, що відповідають найважливішим трансформаційним змінам його виховного ідеалу: до середини XVIII ст. українське духовенство активно сприяло консолідації українського суспільства, виконуючи функцію збереження українських народних ідеалів; у кінці XVIII – другій половині XIX ст. українська православна церква, підпорядкована Московському патріархату та змушена служити виховним ідеалам Російської імперії, ослабила традиційні духовні зв'язки із громадами і припинила виконувати в українському суспільстві консолідуючу функцію; у кінці XIX ст. – на початку XX ст. духовна школа й освіта на території підросійської України виявилися неспроможними забезпечити навіть формування офіційно визнаних виховних ідеалів православного священика і російського підданого. Численні соціально-економічні й ідеологічні проблеми зумовили помітне охолодження молоді до церкви й офіційної духовної освіти, спрямувавши її увагу на пошук інших виховних ідеалів, орієнтирів і цінностей. У межах духовного стану сформувалася нова інтелектуальна еліта, орієнтована на відтворення втрачених характеристик виховного ідеалу українців – духовності, освіченості, громадської активності тощо.

Ключові слова: виховний ідеал, українське духовенство, духовна школа, духовна освіта.

Осуществлен анализ изменений в содержании, действительности и направленности воспитательного идеала украинского духовенства в переходные эпохи жизни украинского народа, которые являются результатом необратимых изменений в системе жизненных ориентиров общества, дегероизации традиционного канона его референтных личностей, испытания прочности закрепленных в сознании граждан воспитательных идеалов, жизненных убеждений и принципов. Показано три основных периода деятельности украинского духовенства, соответствующие важнейшим трансформационным изменениям его воспитательного идеала: к середине XVIII в. украинское духовенство активно способствовало консолидации украинского общества, выполняя функцию сохранения украинских народных идеалов; в конце XVIII – второй половине XIX в. Украинская православная церковь, подчиненная Московскому патриархату и поставленная на службу воспитательных идеалов Российской империи, ослабила традиционные духовные связи с народом и прекратила выполнять в украинском обществе консолидирующую функцию; в конце XIX в. – начале XX ст. духовная школа и образование на территории подросийской Украины уже оказались несостоятельными даже обеспечить формирование официально признанных воспитательных идеалов православного священника и российского подданного. Социально-экономические и идеологические проблемы обусловили заметное охлаждение молодежи к церкви и официальному духовному образованию, направив своё внимание на поиск других воспитательных идеалов, ориентиров и ценностей. В рамках духовного состояния сформировалась новая интеллектуальная элита, ориентированная на воссоздание утраченных характеристик воспитательного идеала украинцев – духовности, образованности, общественной активности и др.

Ключевые слова: воспитательный идеал, украинское духовенство, духовная школа, духовное образование.

Changes in the content, effectiveness and direction of the educational ideal of Ukrainian clergy in the transitional period of the Ukrainian people as a result of irreversible changes in the vital reference society, the destruction of the traditional canon of its reference figures, the test of strength embodied in the minds of citizens' educational ideals, beliefs and life principles are analyzed in the article. Three major periods of Ukrainian clergy activity were showed in the article which correspondes the key transformational changes in its educational ideals: the middle of the XVIII century Ukrainian clergy actively contributed to the consolidation of the Ukrainian society, performing a save function of the Ukrainian people's ideals; at the end of XVIII – the second half of the XIX century Ukrainian Orthodox Church which was subordinate to Moscow Patriarchate and were put in the service of educational ideals of the Russian Empire has weakened traditional spiritual connection with the people and has stopped perform consolidating function in Ukrainian society; at the End of the XIX century – the Beginning of the twentieth century at the Underrussian Ukraine's territory religious school and education became untenable to provide even the formation of an officially recognized educational ideals of Orthodox priest and a Russian patrial. Socio-economic and ideological problems caused noticeable cooling of young people to the church and to the official religious education by sending their attention to the searching for other educational ideals, guidelines and values. Were formed a new intellectual elite, focused on the reconstruction of the lost educational characteristics of the ideal of Ukrainians – religious, education, social activities, etc as a part of the spiritual state.

Keywords: educational ideal, Ukrainian clergy, religious schools, spiritual education.

Постановка проблеми. Сучасний стан життя української держави традиційно кваліфікується як перехідний з усіма притаманними переломним епохам негативними тенденціями в соціальній, культурній, духовній та інших сферах суспільного буття. Кожна така епоха є системою незворотних змін, які обертаються для пересічної людини втратою життєвих орієнтирів, цінностей та ідеалів, дегероїзацією традиційного канону референтних постатей, зміною звичного статусу, страхом перед невідомими соціальними перспективами. Водночас перехідні епохи випробовують міцність сформованих у суспільстві виховних ідеалів, закріплених у свідомості пересічної людини життєвих переконань і принципів. Такий стан суспільства учені називають «духовною кризою суспільства» або «кризою людської культури», яка може спровокувати тривалу стагнацію суспільства і навіть втрату державності, або довести здатність народу використовувати кризовий стан для духовного згуртування нації й економічного загартовування держави. Сучасний кризовий стан України ускладнюється необхідністю здійснення стратегічно важливого вибору геополітичних орієнтирів на православний російський схід чи католицько-протестантський захід. З огляду на це, важливими є результати історико-педагогічного аналізу трансформації ціннісних орієнтирів та ідеалів, що відбувалися в українському суспільстві в не менш складні і схожі на сучасну перехідні епохи кінця XVII – початку XVIII та кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні історико-педагогічні аспекти проблеми виховання особистості й суспільства на засадах морально-християнських цінностей та ідеалів розглядали не лише сучасні вітчизняні педагоги (Л. Бичкова, М. Вачевський, О. Вишневський, Л. Драчук, К. Каліна, О. Канарова, О. Каневська, П. Мазур, О. Лучанінова, В. Мірошніченко, Н. Муляр, І. Сіданіч, Б. Скорик, О. Сухомлинська, Т. Твердохліб та ін.), але й філософи, історики, релігієзнавці (В. Єленський, П. Кралюк, О. Недавня, Ю. Решетніков, М. Черенков, Л. Филипович та ін.). **Метою** даної статті є вивчення історичних умов і соціально-педагогічних чинників трансформації

виховного ідеалу українського духовенства, як особливого соціального стану, традиційно покликано сприяти консолідації суспільства у найтяжчі періоди його існування.

Виклад основного матеріалу. Одним із привілейованих суспільних станів України було духовенство, виховний ідеал якого впродовж XVI – XIX ст. зазнав значної трансформації. Н. Полонська-Василенко наголошує на тому, що в часи Гетьманщини духовенство не вважалося окремим станом, а було швидше ієрархічною соціальною спільнотою, яка «за канонами та історичною традицією» поділялася на «чорне» духовенство (ченці) та «біле» (представники кліру, одружені в одному християнському шлюбі без права розлучення) [8, с. 171]. Важливо наголосити, що тогочасне українське духовенство не належало до юрисдикції Козацької держави, підпорядковуючись лише духовному прововоді. «Біле» духовенство було дуже чисельним і відкритим соціальним утворенням, оскільки прийняти духовний сан могли представники будь-якого суспільного стану. При цьому сини українських священників не зобов'язані були наслідувати діяльність своїх батьків, залишаючись вільними у виборі свого життєвого шляху. Багато з них ставали козаками, які мали можливість увійти до значкового козацького товариства. Ще більшу незалежність і повагу в українському суспільстві мало «чорне» духовенство, в середовищі якого було багато високоосвічених людей, які слугували взірцями жертвовного життя, забезпечуючи духовний напрям розвитку українського народу. Монастирі на Україні були великими землевласниками (володіли 17 % усіх земель), користувалися винятковим ставленням і допомогою усіх українських гетьманів.

Таким чином, і в складі Великого Князівства Литовського, влада якого підтримувала православну церкву, і в період польсько-українського релігійного протистояння, і за часів Гетьманату українське духовенство виконувало функцію збереження українського виховного ідеалу, сприяючи консолідації українського народу. У часи правління Петра I і Єлизавети

Петрівни представники української духовної еліти навіть потужно впливали на церковне життя Росії: високоосвічені вихованці Києво-Могилянської академії очолювали Синод, обіймали архієпископські кафедри, були архімандритами великих монастирів, професорами, префектами і ректорами Московської слов'яно-греко-латинської академії, духовниками імператриці та спадкоємця престолу Петра Федоровича [1, с. 58].

Проте XVIII ст. стало для української духовної еліти доленосним. Як не дивно, але виховному іміджу українського священика менше шкоди завдав потужний католицький тиск за часів Речі Посполитої, ніж русифікаторська політика так само православної Російської імперії, до складу якої увійшли українські землі. Російська влада провела секуляризацію церковних земель, завдяки створенню Синоду позбавила українську церкву звичної незалежності, заборонила займатися промислами, торгівлею, користуватися селянською працею, замінила обрання священиків їх призначенням, скасувала вільний вихід із духовного стану. Надалі Російська Церква організувала системну боротьбу з виявами української національної самобутності: заборонялося будувати церкви і писати ікони в українському стилі, а в богослужінні дотримуватися будь-яких звичаїв, відмінних від московського. Все це призвело до послаблення колись міцних зв'язків між духовенством і громадами і відкривало можливості для поширення впливу релігійних сект, соціалістичних і революційних ідей, які вже на початку XX ст. значно підірвали авторитет православної віри, знецінили прадавні українські ідеали, деморалізували й дезорієнтували українське суспільство.

Крім того, на початку XX ст. поняття «православний» набуло протонаціонального (етноідентифікаційного) звучання, тобто в межах Російської імперії православна віра ставала найважливішим критерієм російської національної ідентичності. Пригадаймо, що схожий процес відбувався на українських землях у XVI – XVII ст., коли польська національність ідентифікувалася з католицькою вірою. Однак між цими процесами існує принципова відмінність. У польсько-українському

протистоянні було чітко окреслено опозиційні межі, що визначалися різними вірами, і тому перехід впливових православних українців до католицизму не залишався непоміченим, отримавши історичну оцінку – «зрада». В російсько-українському протистоянні цієї опозиційності не було. Спільна віра українців і росіян «маскувала» маргіналізацію українських національних інтересів. Якщо польські ксьондзи Російської імперії, спираючись на свою конфесійну окремішність, продовжували бути для своїх парафіян «ідеальними поляками», покликаними виконувати функцію консолідації польського народу, то образи українських православних священиків, відповідно до головної царської доктрини виховання російських підданих на засадах православної віри, Російської державності й російської народності, мали бути трансформовані в «ідеальних християн», покликаних виховувати «ідеальних громадян». Результатом денационалізації й русифікації інституту української церкви у ХІХ ст. стало перетворення українського духовного стану, що був колись вільним і відкритим, на закритий стан-касту, яка зберігала свої зовнішні кастові ознаки навіть на початку ХХ ст., коли в усій Європі інтенсивно ламалися традиційні станові кордони. У ХІХ ст. серйозної трансформації зазнав також і виховний ідеал українського православного священика, у змісті якого національно зумовлена внутрішня духовна свобода вибору була витіснена сукупністю «заборон і регламентацій, спрямованих на створення найбільш зручного для держави типажу «ідеального православного священика» [3, с. 170].

З метою формування такого ідеалу були обґрунтовані особливості освіти й виховання представників духовного стану. Ідеал православного клірика російська влада вбачала у виконанні ролі проповідника віри, духовного наставника і просвітителя селян, вихователя вірних парафіян і законослухняних громадян. Ідеалом жінки духовного стану була матушка. Це особливий образ, утворений як сукупність низки визнаних суспільством і державою соціальних ролей. Перш за все, вона мала бути справжньою християнкою, яка особистим прикладом здатна була виховувати й наставляти

сільське жіноцтво: уміти приготувати ліки, дати господарські й життєві поради, навчити читати й розуміти священні тексти. Як дружина ієрея, вона зобов'язана була створювати культурне й моральне товариство своєму чоловікові, змушеному жити в ізольованому просторі переважно неграмотного сільського оточення, вести домашнє господарство й допомагати священику в утриманні церковного приміщення, стримувати його від брутальних звичок і стилю життя простих селян. Як мати, вона мусила облагороджувати домашній побут, прищеплювати дітям благородні звички та манери, вчити їх шанувати традиції свого стану.

Спільним для усіх представників духовного стану мала бути їх здатність вести гідний привілейованого стану й водночас аскетичний спосіб життя в замкненому сільському просторі. Царський уряд особливо переймався необхідністю формування у духовенства усвідомлення винятковості їх стану, максимальне досягнення якого могли гарантувати лише закриті навчальні заклади, якими в тій чи іншій мірі були в той час чоловічі духовні семінарії, академії, а також жіночі духовні та єпархіальні училища. У другій половині XIX ст. і світські, і духовні чиновники непересічного значення надавали специфічній підготовці дівиць духовного звання. На їх переконання, жіночі всестанові гімназії й численні світські пансіони для представниць духовного стану були не лише марними, але й шкідливими, оскільки розвивали пристрасть до танців, балів, вбрання, музики, театральних вистав та інших не зовсім безпечних розваг. Натомість дівчата духовного звання повинні були здобувати лише релігійно-моральну й господарську освіту, яка б не руйнувала необхідну їхньому стану простоту життя.

«Винятковість» станового покликання дівчат духовного звання зумовлювала й «особливу обережність» у питаннях організації їх виховання, тобто знання мали бути такими, щоб виділяли жінок духовного стану з-поміж темного селянського люду, але не настільки глибокими й широкими, щоб дозволяли попівнам відчувати себе рівними з представницями вищих станів. Однак, як показав історичний досвід функціонування чоловічих і жіночих

закритих духовних закладів, замість очікуваної поваги до винятковості свого стану у поведінці вихованців з'явилося «рабське благоговіння перед привілейованим аристократизмом столичних закладів» та заздрісне мавпування «більш впливових» [9, с. 297]. Висунутий Обер-прокурором Синоду Н. Протасовим виховний ідеал «істинно народних пасторів» лише підкреслив кризу середньої духовної освіти, що масово продукувала малограмотних священиків, які обмежувалися «млявим, байдужим виконанням своїх професійних обов'язків, порушуючи елементарні християнські та етичні норми» [5, с. 138]. З цього приводу, російський поет, публіцист і політичний діяч Н. Огарьов наголошував, що синод і духовенство у духовних семінаріях виховують «неосвічених попів, які вважають, що їх уявна вченість для того створена, щоб дати їм право збільшувати плату за церковні треби до крайнього утиску народу» [6, с. 27–28].

Внаслідок цього духовенство не лише втратило повагу й довіру народу, але й сформувало певний антиідеал, втіливши в образі «попа» неприпустимі для церковнослужителя риси – невігластво, фарисейство, жадібність, байдужість, бездіяльність тощо. Наслідком педагогічних помилок духовного відомства став повний крах омріяного духовенством і царським урядом виховного ідеалу. У кінці XIX – на початку XX ст. цей факт змушене було визнати й саме православне духовенство, котре засвідчило значний відрив між абстрактним ідеалом православного російського підданого і реальним станом його дієвості. На сторінках клерикальних видань повідомлялося, що в селянському побуті лихословлять усі без розбору статі й віку, батьки й вихователі до дітей застосовують жорстокі каральні методи, а самі діти до Храму Божого ставляться байдуже, до священиків і батьків – нечемно, Богу моляться рідко, постів не дотримуються тощо. У цей час навіть стало «модним» демонструвати байдуже ставлення до церкви або заявляти про безвір'я. Відомо, наприклад, що мотиви релігійних сумнівів звучали у висловах Д. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кониського та інших представників молодшої української інтелігенції. М. Костомаров, наприклад,

згадуючи про свого батька, зазначав, що «розум його коливався між абсолютним атеїзмом і деїзмом» [2, с. 427]. Навіть сини священників відмовлялися наслідувати освітні традиції свого стану. Так, А. Свидницький, вибираючи між нудним і обмеженим життям семінариста, освяченим батьківським благословенням, та напівголодним існуванням студента, позбавленого батьківської підтримки, всупереч волі батька-священника, залишив семінарію і вступив до Київського університету.

Зазначимо, що реалії духовної школи кінця XIX – початку XX ст., відверто дисонували з поглядами представників тогочасної не лише світської, але й християнської педагогіки, зокрема викладачів Київської духовної академії: П. Ліницького, який у вихованні християнина особливу роль відводив ідеалу освіти як шляху до свободи волі через «синтез віри й розуму»; П. Юркевича, який наголошував, що вихованець досягає гармонії зі своїм морально-християнським ідеалом лише за умови врахування педагогом індивідуальної дитячої природи [10, с. 66]; М. Олесницького, котрий головним завданням школи називав таке виховання дітей, яке б допомагало їм пристосовуватися до соціальної дійсності [7, с. 259], М. Маккавейського, який наголошував, що істинний гуманізм має засновуватися на християнських ідеалах, які дозволяють людині відчувати усю велич своєї природи [4, с. 439]. Однак духовне відомство виявилось не спроможним зреалізувати педагогічні досягнення власних християнських педагогів, які, не маючи можливості реалізувати ідеї гуманної педагогіки у практиці середньої школи, пропагували їх своїм вихованцям як майбутнім учителям духовної школи. У Київській духовній академії організовувалися також українські гуртки, де вивчалася історія, література, етнографія України й гартувалась нова українська еліта.

Варто також наголосити, що на цей час зрусифіковане українське шляхетство практично перестало виконувати функції провідної української верстви. Цю роль перебрала на себе нова інтелігенція духовного походження, серед представників якої виявилось багато видатних учених (В. Біднов,

М. Біляшевський, О. Бодянський, М. Грушевський, В. Доманицький, С. Єфремов, П. Житецький, О. Костяковський, Ф. Лебединцев, С. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Січинський, Ю. Січинський, Ф. Сушицький, С. Терновський, В. Щербаківський) і письменників (Амвросій Метлинський, І. Нечуй-Левицький, С. Руданський, А. Свидницький), які забезпечили відродження національної самобутності й духовності.

Висновки. До середини XVIII ст. українське духовенство активно сприяло консолідації українського суспільства. У XIX ст. підпорядкована Московському патріархату українська православна церква, орієнтовна на виховні ідеали Російської імперії, ослабила традиційні духовні зв'язки із громадами. Духовна школа й освіта виявили неспроможність забезпечити формування офіційно визнаного виховного ідеалу православного священика і російського підданого. Численні соціально-економічні й ідеологічні проблеми зумовили помітне охолодження молоді до церкви й офіційної духовної освіти, спрямувавши її увагу на пошук інших виховних ідеалів, орієнтирів і цінностей. У межах духовного стану сформувалася нова інтелектуальна еліта, орієнтована на відтворення втрачених характеристик давнього виховного ідеалу українців – духовності, освіченості, громадської активності. Подальшого вивчення потребують трансформаційні зміни в структурі виховних ідеалів інших суспільних станів українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дзюба О. М. Українська духовна еліта в Росії XVIII ст.: служіння і служба (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба // Український історичний журнал. – 2012. – № 6 (507). – С. 57–73.
2. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – 736 с. – С. 427.
3. Леонтьева Т.Г. Православная культура и семинарский быт (конец XIX – начало XX в.) // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 170–177.

4. Маккавейский М. Религия и народность как основы воспитания / М. Маккавейский. Труды Киевской духовной академии. – 1895. – № 11. – С. 428–472.
5. Мешковая С. І. Аналіз причин реформи російської православної церковної школи 1867–1869 рр. /С. І. Мешковая // Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Серія «Актуальні проблеми історії України». – 2012. – № 24. – 137–142.
6. Огарев Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения : в 2 т. / Н. П. Огарев. – М. : Госполитиздат, 1952– .– Т. 2. – 1956. – 682 с.
7. Олесницкий М. А. Курс педагогики. Руководство для женских институтов и гимназий, для высших женских курсов и для всех, занимающихся воспитанием детей / М. А. Олесницкий. – К., 1885. – Вып. 1. Теория воспитания. – 334 с.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : «Либідь», 1992– .–Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 1992. – 608 с.
9. Смирнов-Кутаческий А. Епархиальные женские училища / А.Е. Смирнов-Кутаческий // Духовная школа. –М., 1906. – С. 287 – 315.
10. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложениями / П. Д. Юркевич. – М. : Типография Грачева, 1869. – 404 с.